

О.А. Гордієнко,
асистент;
Т.О. Шевчук,
старший викладач
(Житомирський педуніверситет)

РОБОТА НАД СЛОВОМ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

У статті розкрито особливості словникової роботи на уроках української мови в початковій школі, визначено шляхи її вдосконалення.

Однією з найважливіших проблем сучасної методики викладання української мови в початкових класах є проблема розвитку мовлення молодших школярів. Ця проблема, хоч і не нова, залишається актуальною і нині. Адже зрозуміло, що під час вивчення рідної мови одним із найважливіших завдань є завдання формування і розвитку у дітей правильного, виразного, чистого мовлення.

Складовою проблеми розвитку мовлення молодших школярів виступає робота над словом, оскільки розвиток мовлення дітей включає в себе роботу:

- а) над окремими словами;
- б) над словосполученнями і реченнями;
- в) над зв'язним мовленням.

В останніх дослідженнях із проблем словникової роботи в початкових класах розглядаються різноманітні аспекти цієї проблеми: слова мовного етикету та практичне їх використання молодшими школярами – Павленко Л. [1]; робота над літературними термінами в початковій школі – Мовчун А. [2]; роль слова в розвитку зв'язного мовлення молодших школярів – Крикун М. [3]; розвиток діалогічного мовлення учнів початкових класів – Дубовик С. [4] та ін.. Усі названі питання вирішуються у відповідних публікаціях досить професійно і, безперечно, становлять певний інтерес для вчителів молодших класів.

Засвоєння лексичного багатства мови молодшими школярами не може проходити стихійно. Одним із найважливіших завдань розвитку мовлення учнів початкових класів є керування процесом збагачення словника дітей, упорядкування словникової роботи, нарешті, активізація словника молодших школярів.

Як відомо, методика словникової роботи передбачає чотири основи напрями:

- 1) збагачення словника учнів новими словами і розширення його за рахунок нових значень уже відомих лексем;
- 2) уточнення словника, яке передбачає пояснення значень слів-паронімів, слів, близьких за значенням (синонімів), протилежних за значенням (антонімів); засвоєння багатозначності, лексичної сполучуваності слів, у тому числі у фразеологічних одиницях, засвоєння слів-омонімів;
- 3) активізація словника, тобто переведення слів із пасивного словникового запасу учнів у активний;
- 4) витіснення із вживання нелітературних слів, переведення їх із активу в пасив. Це слова просторічні, жаргонні, які діти засвоїли під впливом оточуючого мовленнєвого середовища. Сюди ж можна віднести викривлення слів інтерферентного характеру (у відміну від тебе, відповідати по бажанню, по домовленості з батьками замість – на відміну від тебе, відповідати за бажанням, за домовленістю з батьками).

У початкових класах у найбільш доступній формі і без позначення явищ лексикологічними термінами відбувається знайомство учнів із такими поняттями, як синонімія, антонімія, багатозначність слів, омонімія. Діти знайомляться і зі словами-паронімами. Слід зазначити, що школярі недостатньо орієнтуються у розрізненні значень паронімічних пар, оскільки ці слова дуже близькі за структурою і вимовою, але відмінні за значенням.

У шкільній практиці робота по уточненню лексичних значень слів паронімів проводиться в основному стихійно і недостатньо скрупульозно. Готуючись, наприклад, до уроку читання, вчитель повинен проаналізувати текст, виписавши у свій конспект слова, значення яких потребує уточнення. Якщо в тексті зустрічається, наприклад, слово адресат, то варто виписати на дошці й пояснити і адресант, хоч цього слова і нема в тексті.

Для закріплення розуміння значень слів-паронімів можна запропонувати дітям ввести їх у речення. Адже знання загального значення слова не завжди служить показником того, що учні розуміють його в контексті. Вони часто не усвідомлюють відтінків значень, яких слова набувають у контексті.

Типові помилки учнів, зв'язані з вживанням слів, зумовлені рядом недоліків у роботі вчителів. По-перше, лексична робота в школах проводиться нерегулярно, носить епізодичний характер; постійного ускладнення в роботі не спостерігається. Спеціальна робота над словом проводиться в основному під час вивчення розділу "Слово".

По-друге, вчителі мало працюють над уточненням відтінків значень синонімів, антонімів, багатозначних слів, паронімів. Робота над словом здійснюється в основному на уроках читання. На уроках мови вона ведеться рідко. Фактично вся лексична робота зводиться до вияснення значення так званих "незрозумілих" слів.

По-третє, спостерігається обмеженість у використанні методичних прийомів роботи над словом, їх одноманітність. Наприклад, майже зовсім не використовуються прийоми зіставлення значень слів (летіти – літати, бігати – бігти), уточнення значень слів-синонімів (жадібний – скупий; йти – сунути – дибати – лізти – ледве ногами перебирати); підбір антонімів до багатозначних слів (свіжий хліб – черствий хліб, свіжий вітер – теплий вітер, свіжа газета – стара газета, свіжі огірки – солоні огірки), спостереження за використанням синонімів, антонімів, багатозначних слів у тексті та ін.

По-четверте, вчителі не завжди правильно вибирають слова із тексту для пояснення їх значень учням; часто зосереджують увагу на поясненні слів, які не мають важливого значення для розкриття змісту твору, а ключові слова не пояснюють. Не всі вчителі також знають, наскільки глибоко варто пояснювати ті чи інші слова, які з них слід вводити до активного словникового запасу. Не завжди правильно використовується прийом семантизації слів за допомогою добору синонімів,

Помилка полягає в тому, що цей прийом учителі не доводять до логічного завершення, а обмежуються лише добром синонімів до аналізованого слова, не розмежовуючи відтінків значень слів. Це обмежує мовленнєвий розвиток дітей; значення одного слова прирівнюється до значення іншого, залишаються поза увагою особливості слів; діти не відчують смислових і емоційних відтінків у словах-синонімах. Наприклад, "жадібний" у тлумачному словнику пояснюється як такий, який пристрасно прагне до збагачення, а "скупий" - як надмірно ощадливий по відношенню до себе і щодо інших. У дитячому розумінні поняття "жадібний" і "скупий" зливаються і мають безумовно негативне значення. Але слово "жадібний" в українській мові багатозначне, і поряд із висловом "жадібний до грошей" вживається і "жадібний до їжі", "дивитися жадібними очима". Багатозначним є і слово "скупий", вживаючись в українській мові не завжди з негативним відтінком: скупий відпочинок, тобто надто малий, короткий, недостатній в якому-небудь відношенні.

Усі ці нюанси в лексичних значеннях слів і, безумовно, їх вживання дуже важливі для мовленнєвого розвитку дітей, і потрібно багато й скрупульозно працювати над словом, щоб відбулися суттєві зрушення в мовленнєвому та інтелектуальному розвитку школярів.

Готуючись до уроку читання, вчитель уважно вивчає новий текст, відбираючи з нього такі групи слів для проведення словникової роботи (він виписує їх на дошці):

- 1) слова, нові для учнів, значення яких потрібно пояснити;
- 2) слова, до вживаються у тексті в переносному значенні; необхідно буде згадати і прямі значення цих слів;
- 3) ключові слова, важливі для розуміння ідеї тексту;
- 4) слова, важкі в орфоепічному плані; потрібно буде попрацювати над виробленням правильної вимови цих слів;
- 5) близькозвучні слова, значення яких варто уточнити.

Способи семантизації слів повинні бути різноманітними, їх вибір буде залежати від особливостей пояснюваного слова. Це і використання картини чи малюнка, і підбір синоніма чи антоніма до слова, і тлумачення, і введення слова в речення.

Як відзначалося вище, важливе значення для збагачення і розширення словника молодших школярів має робота над синонімами – словам близькими за значенням. Синоніми можуть відрізнятися:

- 1) відтінками лексичного значення;
- 2) емоційно-експресивним забарвленням;
- 3) стилістичною належністю;
- 4) ступенем вживаності та сполучуваності з іншими словами.

Діти повинні точно розуміти значення синонімічних слів, мати достатню їх кількість у словниковому запасі та вміти вибрати з нього саме те слово, яке необхідне для точного і яскравого висловлення думки. Наприклад, робота над синонімами може проходити у формі бесіди за картиною:

- Що зображено на картині? (Осінній ліс).
- Як називається ця пора осені? (Золота осінь).
- Чому осінь називають золотою? (Багато жовтого листя, воно здається золотим).
- А ще які листочки на деревах і на землі? (Червоні, багряні).
- А який день зображено на картині? (Теплий, сонячний, ясний).
- Як можна сказати про землю? (Вкрита чи встелена різнокольоровим листям).
- Яке небо? (Світло-синє, лазурове).

– Ми бачимо, що в лісі ростуть віковічні сосни та ялинки. Що означає слово "віковічні"? (Вони росли сто років, тобто цілий вік).

– Яким близьким за значенням словам можна замінити слово "віковічні"? (Дуже старі). А ще можна сказати: столітні сосни та ялинки.

Цікаво проходить робота по добору синонімів у віршах:

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?
Є в ній ліс – лісок – лісочок, пуша, гай, діброва,
бір, перелісок, чорноліс. Є іще й байрак.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна "звідкіля" і "звідки", можна і "звідкіль".
Є у ній хурделиця, віхола, завія,
завірюха, хуртовина, хуга, заметіль

(О. Підсуха)

Дуже корисна робота з синонімами, яка полягає в редагуванні тексту: слова, що повторюються, потрібно замінити іншими, близькими за значенням:

Береза

На високому пагорбі стоїть береза. Стовбур берези поріс лишайником. З поживких сучків берези до самої землі звішуються довгі молоді гілки. Ці гілки роблять березу дуже сторожкою: навколо ні вітерця, а береза ко-

ливається, поблискує листочками і шумить, шумить. І тануть у цьому рідному серцю шумі всі образи, печалі. Увійди в цей шум – і ти станеш найщасливішим (І. Білозеров).

Слово "береза", що повторюється у тексті, діти замінюють словами дерево, красуня. Ці слова, безперечно, не утворюють синонімічного ряду, але в цьому контексті вони називають один і той же предмет – березу. Такі синоніми носять назву контекстуальних, функціонально-мовленнєвих, тому що їх зближення відбувається у конкретному тексті чи ситуації мовлення.

До словникової роботи належить і робота з антонімами – словами однієї частини мови з протилежним значенням. Роботу з антонімами можна організувати на основі спостережень над прислів'ями, оскільки багато з них побудовані на протиставленні понять, виражених словами-антонімами:

На чорній землі білий хліб родить.

Гірко поробиш – солодко з'їси.

З великої хмари – малий дощ.

Брехень багато, а правда одна.

Більше діла – менше слів.

Крім пояснення значення антонімів, можна проводити підбір антонімів до поданих слів, до багатозначних слів, складання речень із парами антонімів та ін.

Із багатозначністю слів діти стикаються постійно, але не завжди усвідомлюють її. Дуже важливо показати багатозначність слова в тексті, планувати спеціальну роботу над багатозначними словами на уроках читання і мови.

До поняття багатозначності діти йдуть від алегоричного, образного вживання слова, тому робота над образністю мови письменника є дуже важливою рисою аналізу твору на уроці читання.

Вживання слів у переносному значенні вимагає своєрідного "перекладу" з узагальнених значень на образи уявлення. Образність мови, на яку обов'язково потрібно звернути увагу школярів, особливо під час аналізу тексту на уроках читання, є важливою ознакою віршованих творів:

Люблю весну, та хто її не любить,
коли життя цвіте, як пишний сад.
І, мов у сні, шепочуть листя губи,
І квіти шлють солодкий аромат.
Люблю весну, коли плюскочуть ріки,
коли рида од щастя соловей
І заглядає сонце під повіки
у тишині задуманих алей...
Люблю, коли блукає місяць в травах,
Хатини білить променем своїм
І п'є тепло ночей ласкавих,
а на луках пливе туманів дим...

(В. Сосюра)

У школі досить часто вчителі не бачать різниці між багатозначністю та омонімією. А ці явища варто розрізняти і в початкових класах.

З багатозначністю слова, з його здатністю виступати в додаткових, образних значеннях зв'язані фразеологічні звороти. Над ними в текстах слід працювати так, як і над словами, тобто пояснювати значення незрозумілих фразеологізмів, виписувати їх на дошці, активізувати у мовленні дітей.

Кінцевою метою словникової роботи є активізація максимальної кількості засвоєваних слів, уміння учнів використовувати їх правильно, доречно, вибираючи найбільш необхідні слова для висловлення думок.

У шкільній практиці, як правило, активізація словника дітей проходить стихійно, спеціально не планується. А цю роботу необхідно планувати, проводячи її на уроках читання, мови і розвитку мовлення. Безперечно, активізовані слова повинні бути пов'язані зі змістом тексту, що розглядається, з темою уроку мови чи розвитку мовлення. Так, ще в першому класі, працюючи над реченням, можна активізувати звуконаслідувальні дієслова: кінь ірже, корова мукає, свиня хрюкає, кішка муркоче чи нявкає, ведмідь реве, вовк виє, тигр рикає, курка кудкудаче, качка крякає, жаба квакає. При цьому можуть бути використані малюнки тварин.

Пізніше, під час вивчення іменника, можна, наприклад, активізувати слова з суфіксами особи:

Хто їздить на мотоциклі? (Мотоцикліст).

А на велосипеді? (Велосипедист).

Хто працює на крані? (Кранівник).

А на бульдозері? (Бульдозерист).

А на екскаваторі? (Екскаваторник).

Хто грає на баяні? (Баяніст).

А на скрипці? (Скрипаль).

А на гітарі? (Гітарист).

Слова активізуються також при зіставленні словосполучень і речень під час переказу прочитаного тексту з використанням найважливішої лексики і фразеологізмів, при зіставленні дітьми оповідань, написанні творів різних видів із використанням опорних слів.

Даючи опорні слова для складання речень чи тексту, вчитель повинен потурбуватися про те, щоб ці слова були зрозумілими дітям. В іншому випадку школярі можуть використати їх неправильно. Наприклад, в одній із шкіл діти склали такі речення за опорними словами на тему "Бібліотека":

На абонентах стоять різні книги.

У бібліотеці є словники, підручники, каталоги.

Я люблю читати белетристику, фантастику, казки, оповідання.

Словникова робота в початкових класах повинна бути скрупульозною і систематичною. Адже саме в початковій школі закладається основний словник школяра, і тому учень повинен правильно зрозуміти значення слова, засвоїти його, тобто слово має ввійти у словник школяра і активно використовуватися у його власних висловлюваннях. Найбільш перспективні напрями в дослідженнях проблеми словникової роботи в початкових класах – це робота по уточненню словника молодших школярів, оскільки для їх мовлення часто характерним є неправильне розуміння та вживання слів; активізація словника в результаті щоденної практики продуктивного слововживання.

1. Павленко Л. Як слово мовиться (Урок мовного етикету в 2 класі) // Початкова школа. – 2003. – №10. – С. 14-15.
2. Мовчун А. Запрошуємо у світ літературних термінів // Початкова школа. – 2003. – №10. – С. 35-38.
3. Крикун М. Роль слова в розвитку зв'язного мовлення молодших школярів // Початкова школа. – 2003. – №11. – С. 27-35.
4. Дубовик С. Розвиток діалогічного мовлення школярів на уроках української мови // Початкова школа. – 2002. – №7. – с. 19-22.
5. Симоненко Т. Виховувати мовну культуру з дитинства // Початкова школа. – 2000. – №8. – С. 44-45.

Матеріал надійшов до редакції 27.12.2003 р.

Гордиенко Е.А., Шевчук Т.А. Работа над словом на уроках украинского языка в начальных классах.

В статье раскрыты особенности словарной работы на уроках украинского языка в начальной школе, определены пути ее совершенствования.

Gordiyenko O.A, Shevchuk T.O. Teaching New Vocabulary at the Lessons of the Ukrainian Language for Junior Students.

The article deals with the peculiarities of teaching new vocabulary at the lessons of the Ukrainian language for junior students. This paper suggests a number of ways to improve the process of teaching new vocabulary for junior students.